

TREBINJE I TREBINJCI

od 1935 – 1945. godine

Trebinje - pogled od Kosica i Hrupjela na vrh carsije i Bilecku kapiju, kao i prelijepu Trebisnjicu (snimak je novijeg datuma)

Danska – Ebeltoft, 26.12.1997.

Piše: Ismet i Sehija Sadovic

Rodjeni smo u malom, sunčanom i lijepom gradu Trebinju i Istocnoj Hercegovini, nedaleko od Dubrovnika. Kao i mnogi nasi vrsnjaci, djetinjstvo i skolske ljetne raspuste provodili smo najvise pored ciste i bistre Trebisnjice. Kazu "da grad bez rijeke i nije grad", te i Trebinje bez Trebisnjice ne bi bilo ni blizu lijepih gradova, narocito u ljetnjem periodu, kada ljeto traje i po sest mjeseci. Zbog toga su je i nazvali "trebinjskom ljepoticom". Krasile su je, pored ciste i kao suza bistre vode, i mnogobrojne ladje sa svojim vitkoim linijama, poznate gondole za dvoje i vece, koje su gradili cuveni majstori Pepo Venijer i Husnija Nukovic i majstor – amater Rajko Bokic, profesor francuskog jezika, kojeg se mnoge generacije djaka trebinjske gimnazije sjecaju sa velikim postovanjem. Trebisnjica je bila bogata ribom (mnogo vise nego danas), poznatim strugacem i pastrmkom, a narocito u gornjem toku i na jazovima. Strugaca je toliko bilo, narocito u ljetnjem periodu ispod mosta, da se prosto ni dno nije moglo vidjeti. Gledano sa mosta izgledali su lijepo poredani, razlicitih duzina od 30 do 50 cm, kao vojnici koji se suncaju, nehajuci sto ribari bi medju njih bacali udice ili ih prolaznici hranili hljebom ili necim drugim. Bilo je i sarana u odredjenim vremenskim periodima. U proljetnom i jesenjem periodu u donjem toku Trebisnjice, u Popovom polju, kada bi se voda povlacila iz popavljenog Popovog polja, ostajala bi u vrtacama riba tzv. Gaovica koja je morskim putem u vrijeme mrijescenja dolazila, poznato je da Trebisnjica ponire u Dubrovacku rijeku, odnosno u Jadransko more. Postojalo je ribarsko drustvo sa velikim brojem clanova – ribolovaca i cuvenim ribarskim zabavama.

Narocito su bile carobne ljetnje noci na Trebisnjici sa ladjama, u kojima su mladici uz lagano veslanje, tiho i lijepo uskladjenim glasovima, pjevali uz pratnju gitara sentimentalne gradske pjesme,

Preljepe bijele ladje na Trebisnjici - tradicija se nastavila

serenade svojim draganama i simpatijama, koje su pored obale, u sjeni zelenila, sjedile i sa ushicenjem slusale, paleci sibice kao znak zahvalnosti, nakon cega bi se prolomio pljesak u nocnoj tisini i cuo kikut uzbudjenih djevojackih glasova. Voljeli su i stariji da slusaju, pa su zene obicno poredane u grupicama i naslonjene na ogradu mosta sa sjetom, uz duboke uzdahe, slusale lijepe glasove i sjecale prohujalog vremena. U tim sparnim ljetnjim nocima, kada bi se sve zagrijalo kao vreo sac, nakon jarkog i toplog dana, jedino osvjezenje bilo je pokraj Trebisnjice, tiho pricajuci do kasno u noc. Mnogi mladji bi poslije ponoci skakali u vodu i tako rashladjeni odlazili na spavanje.

Kao sto je poznato Trebisnjica, po kojoj je grad i dobio ime, je najveca ponornica u Evropi pa je po tome poznata i medju raznim naucnicima i naucnim krugovima kao kuriozitet, Na Trebisnjici je bilo i mnogo kola za navodnjavanje. Tada su to bila drvena kola, precnika 4-5 metara, a danas se prave i metalna. Bila su siroka oko pola metra i veci dio su zauzimale lopatice, a manji tzv. kuTije. Na te lopatice padala je voda i pokretala kolo, a kutije hvatale vodu koju bi kolo izbacivalo kada bi dostiglo najvisu tacku, iskretalo u napravljeno korito iz kojeg je dalje teklo kanalom, slobodnim padom do njive koja se navodnjavala. Taj proces okretanja kola trajao je neprekidno i dan i noc bez icijeg nadzora i troskova za energiju i ostalo pa je to bilo najjeftinije navodnjavanje. Zalijevanje je trajalo u ljetnjem periodu danju i uz fenjere nocu, ako nije mjesecina, a znalo se tacno vrijeme kada , kome i koliko pripada vremenski i tu nije bilo nikakvih nesporazuma jer se smatralo najvecom sramotom ako bi neko to prekrasio. Poznata su bila kola koja i danas postoje i samo su neka izmijenila nazive: Maltezovo, Dizdarevica, Catovica, Kurtovica, Resulovica, Custovica, Begovo kolo, Vojnicko kolo (koje je tada jedino bilo od metala), Ducica, Hadzimahovica, Saradzica, Brackovica, Fetahagica, Hadziahmetovica, Karamehmedovica, Mandza, Hadzihasanovica, Koca, na Arslanagica mostu Arslanagica, u Lastvi Bijedica, Bekica, Cerimagica, Hadzispahovica, Sahovica i jos neka. Svako kolo je imalo svoj jaz i malu branu napravljenu od velikog poredanog kamena i sanesto sture – rastinja koje raste pored rijeke. Jazovima se podize nivo vode, jer se prostiru citavom sirinom rijeke, kako bi mogla sto veca kolicina vode da prolazi na ispustu gdje je kolo smjesteno. Na vecini jazova postavljena su na oba kraja kola tako da se moglo zalijevati sa obje strane rijeke. Zahvaljujuci ovakvom navodnjavanju uvijek je Trebinjsko polje zeleno i plodno pa i toku najvećih ljetnjih vrucina i susa. Desavalo se da kisa ne pada ni tokom cijelog ljeta po 4-5 mjeseci.

Trebisnjica..., jaz..., dolap...-
i zelenilo unaokolo

Na Trebisnjici su postojali, a neki i danas postoje, mlinovi za mljevenje zita. U Gorici je bio Karamehmedovica mlin sa cesljarom za vunu, u Pridvorcima Brackovica i Catovica, na Drazindolu Koca, u Lastvi i Jazini Sahovica (prodan kasnije Begenisicima), te mlin Djajica. Mlin Karamehmedovica je radio i poslije drugog svjetskog rata, nakon cega je pocela izgradnja kanala za navodnjavanje ili kako su to tada zvali “kanal Vlada Segrta” koji nikada nije izgradjen jer je ideja bila suluda, a utroseno je mnogo truda i novca i mnoge parcele plodne zemlje upropastene. Mlin u Pridvorcima i danas melje (ako ima kome). Jedan dio Brackovica mlina je prodan, a Catovica potpuno. Danas pored Brackovica, imaju svoje dijelove: Vukalovici. Milisici, Kisini, Ambulije, Skeri i jos neki. Mljeo se 90 odsto kukuruz i 10 odsto pšenica i jecam.

U Trebinju se stanovništvo sastojalo od tri različite konfesije: pravoslavci, muslimani i katolici. Odnosi među njima bili su veoma dobri i najviše su se zasnivali na postovanju i toleranciji. Vecina stanovništva je živjela od zemljoradnje, naročito od uzgoja duhana i stocarstva. Veliki broj trebinjskih poljoprivrednika, pored zitarica, proizvodio je povrce i voce, naročito smokve, grozdje i bostan (dinje i lubenice – pipune i karpuze). Jedan dio su prodavali na Trebinjskoj pijaci, a dobar dio u Dubrovniku i nesto u Bileci. Dubrovnik je uvijek bio turistički grad pa su i potrebe njegovih hotela i gradjanstva bile vece. S druge strane u Bileci jebilo mnogo vojske, oficira i njihovih familija, te je i tamo potraznja bila velika. Roba se odvozila konjima i zapreznim kolima. Sve je to bilo veoma mukotrпно, s obzirom na makadam i velike uspone i padove. Putovalo se gotovo citavu noc da bi se prevalilo 30 – 35 kilometara i ujutro ponudila svjeza roba. A bio je to i jedini nacin da se zelen bolje proda i dodje do zarade kako bi se moglo prezivjeti.

U gradu je bilo dosta sitnih trgovaca i nekoliko vecih za ondasnje prilike kao sto su bili: Arif i Zejnil Begovic, Juso Sahovic, braca Murat i Ahmet Kabil, Omer Resulovic, braca Mehmed, Ibro i Suljo Zubcevic, braca Huso i Dzafer Cerimagic, braca Azim, Zaim, Hamdija i Mustafa Arslanagic, koji su bili medju najvećim proizvodjacima meda, Simo Ducic, braca Simo i Djordjo Tupanjanin, Skero, Marin Zanetic, Pero Sutic, Andro Selak Bata, prijatelji Catovic i Rajevic, tivar Mustafa Custovic, Aleckovici i jos neki, zatim fotograf Kesic, mesari Misirlici i Karadze, Abdurahman Arslanagic, knjizari Lutvija i Salih Barakovic, Omer i Hasan Vidjen, Omer Brackovic, Avdo Brackovic, piljar Hasan Aksamovic, itd. Bilo je nesto cinovnika zaposlenih u drzavnoj administraciji, opstini, sudu, poreskoj upravi, duhanskoj stanici, ortopedskom zavodu, zeljeznici, gimnaziji, osnovnim skolama, zabavistu, djackom domu, zatim zandarmi, finansi, policajci, itd.

Ortopedski zavod u Trebinju je bio veoma poznat u citavoj bosanskohercegovackoj i crnogorskoj regiji. Izdradjivale su se razne proteze i mnoga druga ortopedska pomagala za noge, ruke i druge dijelove tijela, kao i razne vrste ortopedskog cipela. Sve se radilo rucno i bili su poznati cuveni majstori razlicitih struka koji su se specijalizovali za izradu ortopedskih pomagala. Poznati su bili: Salko Geljo, Djoko Parijez, Stipe Stijacic, Tomo Jeremic, Mustafa Sabanagic, Huso Catovic, Hilmo Hadzovic, Alija i Hajrudin Sadovic, Mustafa Zubcevic, Milan Davidovic, Ahmet Robovic i jos neki. Administrativci su bili Mustafa Sadovic i Aco Staka. Upravnik je bio Ilijas Resulbegovic, koga je naslijedio Osman Hamzic, koji je bio neprikosnoven i veoma pravedan. Zahvaljujuci njemu Ortopedski zavod je bio tako uredjen za ondasnje prilike da je bio najpoznatiji u zemlji. Imao je u svom krugu posebne prostorije gdje su ratni invalidi odsjedali. Mnogo se vodilo racuna o invalidima i drugima kojima je takva pomoc bila potrebna. Kada je invalid bivao jednom pozvan, boravio je toliko dugo dok mu se sve ne završi, jer je bilo mnogo proba i uzimanja mjera u toku izrade proteza i specijalnih cipela. Invalidi su dolazili sa raznih strana i iz daleka za tadašnje prilike, a time su bili sto manje izloženi maltretiranju. U dvoristu zavoda bio je posebno uredjen park sa cvijecem, zelenilom, vodoskocima i hladnjacima gdje su se invalidi odmarali u svjezini i tisini.

S obzirom na svoj strategijski polozej Trebinje je bilo od davnina vojnicki grad a samim tim živjelo je u njemu mnogo oficira, podoficira, raznih vojnih sluzbenika, muzicara koji su imali relativno dobre mjesečne plate sto se odrazavalo na vecu kupovnu moc u trgovinama i na pijaci.

Bilo je raznih drustava, kao drustvo cinovnika i prosvjetnih radnika, zanatlja, majstora i kalfi svih struka, penzionera, zeljeznicara, lovaca, ribolovaca, razna radnicka i sportska drustva, itd. Postojala su i kulturna drustva sa vjerskim obiljezjima kao npr. “Gajret” – muslimansko drustvo, koje je pored raznih sekcija imalo i cuveni tamburaski orkestar, gdje su se okupljali i mnogi mladici, muzicki obrazovali i dobro svirali na raznim instrumentima. Postojalo je i drustvo “Soko” u kojem su uglavnom bili pravoslavci, a koje je imalo i “Guslar drustvo”, zatim bilo je drustvo “Napredak” kome su pripadali katolici, a imalo je svoj tamburaski orkestar “Slavuj”. To je drustvo svake godine

organizovalo cuveni karneval, koji je zabavljao citavi grad svojim maskarama, okicenim kolima i konjima na kojima je bio postavljen specijalno napravljen od slame jako veliki "karneval", obucen, sa crnim sesirom na glavi, a kojega su sa strane cuvale posebne maskare sa dugackim kopljima. Sve je to uveseljavala muzika ciji su muzicari takodjer bili obuceni u maskare sa ceremonijal – majstorom Simunom Budimirom u posebno okicenim kolima. To bi trajalo do duboko u noc, a vrhunac feste je bio paljenje "karnevala" oko cijeg bi plamena maskare igrale, plesale i pjevale prigodne karnevalske pjesme uz pratnju muzike, sa dugackim motkama na kojima su visili kokosi, kao simbol karnevala i mnogim zapaljenim bakljama cime je svecanost jos vise uvelicana. Sve to nije nikom smetalo da zivi u slozi i sa postivanjem, tolerancijom i uvazavanjem ljudskih vrijednosti jednih prema drugima i da svako slobodno iskazuje svoja vjerska osjecanja i ubjedjenja, bez vrijedjanja i ponizavanja. Nikome nije smetalo sto su u trouglu, od stotinjak metara, bile tri bogomolje za sve tri religije, a niti su kome smetala crkvena zvona niti ezan sa minareta.

U gradu je nedjeljom ili praznikom, prije podne, na pijaci ili ispod platana svirala vojna muzika, plesao valcer, igralo kolo ili slicno, a setalo se glavnom ulicom. Mogli su se vidjeti gradjani, oficiri i njihove zene, lijepo obuceni u paradnim uniformama i sa sabljicama, koje su se presijavale na suncu kao da su od čistog srebra ili zlata, a zene sa sesirima ili lijepim suncobranima. To bi obicno trajalo od 10 do 13 sati. U vecernjim satima u basti oficirskog doma svirala je vojna muzika gdje je pristup bio dozvoljen samo oficirima, njihovim zenama ili uglednijim gradjanima, gradonacelniku, visim cinovnicima gradskih vlasti, policije, zandarmerije i njihovim zenama. Tu se slusala ozbiljna muzika, plesalo i igralo, dobro jelo i ispijao sampanjac. Narocito je bilo poznato korzo glavnom ulicom u predvecernjim satima svakog lijepog dana od zasadske kapije – malte do gradskog parka sa Ducicevim lavovima na ulazu. Setali su svi gradjani, a najvise mladici i djevojke, a narocito djaci visih razreda gimnazije. Tu su se, pored ostalog, zacinjale i prve ljubavi, prvo pogledima prilikom susreta u prolazu, a zatim laganim i pristojnim pozdravima, te nakon nekoliko veceri porukama preko drugarica i na kraju prilazenjem u njeno drustvo i zajednickim setnjama. Obicno bi u drustvu bilo vise djevojaka koje su skupa setale, a muskarac sam tako da se strane nije moglo primjetiti koja je od njih njegova simpatija.

U Trebinju su tada bili turisticki vodici – amateri, koji su poznavali neke strane jezike, medju kojima je bilo i djaka visih razreda gimnazije koji bi na taj nacin zaradjivali sebi skromni dzeparac ili doprinosili siromasnom kucnom budzetu. Od vodica najpoznatiji je bio Mujan. Visok, prav, u bijelom odijelu od bureta, bijelim cipelama, kravatom i besprijekorno ispeglanom bijelom kosuljom, uredan i izbrijan, prosjede kose i fesom na glavi, svojim sarmom i nenametljivoscu, plijenio je strance na prvi pogled. Govorio je odlicno njemacki, francuski i ceski. Nakon predstavljanja, upoznavanja i kraceg opisivanja istorije Trebinja, preporucio bi sta je sve interesantno da pogledaju. Grupu, koju bi vodio, bi poveo na pijacu gdje je bilo mnogo naroda u raznim zivopisnim seljackim nosnjama koje su bile vrlo interesantne za strance, a sto su potvrdjivali njihovim fotografisanjem. Mujan je znao opisati svaki detalj na nosnjama i odgovoriti na svako pitanje. Cesto bi se medju njima nasao i neki etnograf ili strucnjak koji su proucavali narodne nosnje u Evropi. Mujan je poznavao istoriju Trebinja, kao i sve njegove vaznije istorijske objekte, njihovo porijeklo i vrijeme kada su stvarani i ko ih je radio. Narocito je interesantno bilo pogledati Stari grad sa zidinama i dzamijama, starim kucama pokrivenih plocama, musebecima i kapidzicama iz turskog perioda. Kada bi pokazivao zidine – bedeme oko Starog grada, neki bi stranci primjetili sa njihove vanjske strane, gledano od platana, ugradjene krcanske kipove, sto je za bolje poznavaoce istorije bilo cudno. Pitali su otkud krcanski kipovi na zidinama koje su Turci sagradili. Mujan bi odmah, uozbiljivsi se, kao iz topa odgovarao da je to istorijski falsifikat. Na njihovo insistiranje i pitanje kako, on je jezgrovito, sa malo rijeci, savrseno jasno, odgovarao da je to dao ugraditi pjesnik, Trebinjac Jovan Ducic i rekao da ce 2-3 generacije poslije nas misliti da su te zidine izgradili Srbi. Na pitanje stranaca gdje je taj pjesnik, Mujan je odgovarao da zivi i radi u diplomatskoj sluzbi

Ministarstva inostarnih poslova i da je trenutno u Ambasadi Kraljevine Jugoslavije u Rimu. Odgovor stranaca je bio da se vidi da je diplomata dok zeli da se tuđim perjem kiti, a to su na koncu slabi i kratkovidni diplomati. Nazalost, ti kipovi i danas postoje.

Ulaz u Stari grad, kroz tunel, je bio interesantan i privlačan sa svojim malim ducanima s jedne i druge strane u kojima je bilo raznih lijepih suvenira, filigrantskih rukotvorina od srebra i zlata, raznih vrsta vezova, dječijih igracaka, sladoleda, limunada, kolaca, razglednica, itd. Tu je uvijek bila guzva i veselo. U Starom gradu su bile dvije dzamije. Odmah na ulazu u Stari grad iz tunela sa desne strane su bile radnje sa raznom robom iznesenom napolje i knjizarom Alije Barakovica, a sa lijeve strane mesare Misirlica i Karadze sa objesenim velikim komadima mesa pa i citava telad i jagnjad, svjezi i tek zaklani, koji su se pusili, a sto je plijenilo paznju kako mnogih gradjana tako i samih turista. U podnožju vas je dočekivala zelenara Hasana Aksamovica sa sortiranim raznim vrstama voca i povrca, ukusno i privlačno poredanim, a sto je sve natkrivala bijela tenda, koja je stitila od sunca, kako bi voce izgledalo i ostalo svjeze sto duze. Ia Barakovica knjizare pogled je ostajao na velejepnoj dzamiji sa visokim i vitkim minaretom. Ispred ulaza u dzamiju uvijek je bila cesma sa hladnom vodom, na kojoj je vladala guzva u danima velike zege i malo ko je mogao odoljeti da pokraj nje prodje, a da se ne napije hladne vode, onako iz ruke, pa i starnci. Ta “nova” Osman-pasina dzamija je bila jako zanimljiva za strance koji su razumijevali u freske i arabeske, cime je njena unutrašnjost bila bogata. Prije ulaza u dzamiju radi razgledanja, postujuci obicaje, turisti su izuvali cipele, a dočekivali su ih prostrti cilimi i serdzade. Bili su posebni ljudi unutra koji su objasnjavali i odgovarali na sve sto ih je interesovalo, a koji su, takodjer, mogli govoriti na stranim jezicima.

Nedaleko, prema rijeci, nalazila se “stara” dzamija - Careva dzamija, a u blizini nje bio je mekteb – vjersja skola gdje su isla djeca od 4 – 6 godina starosti. Ucililo se arapsko pismo da bi se mogao citati Kur’an. Bozije rijeci izrazene na arapskom mnogo su sadržajnije od bilo koga prevoda. Nikakav prevod ne moze biti adekvatan i identican Bozijoje rijeci i ne moze je iscrpiti. U suprotnom ne bi mogla vaziti za sva vremena. Prevod predstavlja samo onaj dio njenog znacenja kojeg ljudi u datom trenutku, prema svojim potrebama i mogucnostima, mogu otkriti u njoj. U mektebu se ucilo o osnovama Islama, ucenje sura, dova (molitvi), kako se uzima abdest (obaveza pranja pred svako klanjanje), kako se klanja, koliko koji namaz ima rekijata – koliko traje, kada i sta se mora znati da bi se stalo pred Boga, tj. Klanjalo, kako se morabiti okrenut i prema kojoj strani svijeta – pravcu, kako mora biti cisto tijelo, odijelo i ono mjesto gdje ce se klanjati, kako biti obucen, posebno muskarci a posebno zene, itd. Ovo vjersko skolovanje obicno je trajalo dvije godine i nije bilo obavezno. U to vrijeme islo je vise od 90 odsto djece u mekteb. Odmah preko puta Careve dzamije bila je tzv kupalja gdje bi se umrli donosili. Tu bi bili okupani i zamotani u posebno bijelo platno – cefir i ostajali odredjeno vrijeme, nakon cega bi se odnosili pred dzamiju gdje se klanjala dzenaza, a zatim noseni na rukama u posebnim nosiljkama – tabutu do mezara – harema, gdje bi uz posebni obred uz ucenje hodza – hafiza bili ukopani. U ovom mektebu hodze su bili hafiz Buturovic i Hafiz Babovic – Baketic, zatim Coloman, Erkocevic, Ejub Kabil i drugi. Mektebi su bili jos u Dzivaru, Pridvorcima, Mostacima, Gorici i Lastvi, a gdje su bile i dzamije. Tu bile poznate hodze Besovic, Zubcevic i jos neki.

Kao kuriozitet za strance bila je posjeta Begovoj kuci u Bregovima, koja je vlasnistvo posljednjeg trebinjskog bega, Ilijasbega Resulbegovica, odnosno njegovih potomaka sinova Ekrema Ekana i Envera i kceri Razije, Samije i Arze. Kuca je gradjena u turskom stilu sa izrezbarenim vratima i prozorima sa musebecima, sa velikom avlijom u kojoj se nalazila posebna prostorija za spremanje hrane – mutvak, kao i posebna kucica u kojoj je zivjela posluga i gdje se primao hak, kojeg su donosili begovi i kmetovi koji su obradjivali njegovu zemlju. Sobe su bile namjestene u turskom stilu, sa secijama i minderlucima, prekriveni cohom, i cohanim jastucima, preko kojih su bile jajgije sa kericama (cipkama), ciste i bijele kao snijeg, prostrtim cilimima i serdzadama, sa

izrezbarenim stolicama i stocicima, mangalama – dagarama, ibricima, lendjerima, dzezvama, tabacima i findzanima, serbetnjacima i secerlucima, sa musanderama i abdeslucima, lijepo vezenim mahramama, draperijama i zaricima na prozorima. Sa prozora, ukrasenim izrezbarenim musebecima, pruzao se prelijep pogled na cistu i bistru rijeku i Begovo kolo koje se okretalo, ispustajuci cudesne zvuke cemu su doprinosili jaki sumovi rasprskavajuće vode sa jaza. Pored ovog carobnog ambijenta, kojeg su cinile ovako namjestene sobe i pogledi na rijeku, goste – strance posebno su odusevljavale, mlade i lijepe djevojke obucene u muslimanskim svilenim nosnjama, dimijama i bluzama sa ukrasenim zlatnim vezom, jelecima, koji su podrzavali bujne djevojacke grudi i podvezanim jamenijama sa kericama na glavi i vezenim papucama na nogama nudeci kafu ili limunadu i rahat- lokume sa casom ciste hladne vode sto je sve podsjecalo na bajku iz 1001 noci i kao da se dogadja u Bagdadu, a ne u Begovoj kuci u Trebinju. Mujan je i ovdje bio u centru paznje, jer je to sve lijepo i tecno prevodio znatizeljnim i mnogopitljivim strancima. To ih je posebno odusevljavalo jer je Mujan ostavljao u njihovim ocima lijepe utiske i o sebi i ogradu, njegovim istorijskim vrijednostima kao i o gradjanima Trebinja pri cemu je bio debelo nagradjivan. Mnogi su mu se kasnije javljali razglednicama iz raznih zemalja koje su posjecivali, sjecajuci se sarmantnog vodica iz Trebinja, sa naznakom: “za vodica Mujana, Trebinje kod Dubrovnika, Jugoslavija”, jer nisu znali pravu adresu, pozdravljajuci ga uz potpise, sto je bila rijetkost za turisticke vodice.

U Trebinju je bio poznat i kafanski zivot sa muzikom i pjevacicama, jednom dijelu gradjana, a sto je bilo manje-vise u svakom gradu. U hotelu “Naglic”, koji je bio u zgradi danasnje opstine, bila je muzika i lijepe zabavljacice noci, koje su znale da naprave veselu atmosferu i da mnoge svojim zenskim carima zavedu. Posjetioci su bili pojedini vidjeniji gradjani i oficiri, kao i neki gradjani iz okolnih mjesta dubljeg dzepa. Hotel “Radic” sa poznatom bastom, koja je i danas pod platanima, bio je cuven, narocito u ljetnjem periodu, gdje se mnogo plesalo u nocnim satima. Tu su dolazili trebinjski trgovci i ostali ozbiljniji gradjani, kao i visi oficiri. U hladovini pod platanima igrao se i sah. Cuvene su bile partije izmedju ljutih protivnika Jovana Guzine, profesora matematike i Jusa Sahovica, uglednog trgovca, koji su inace bili dobri prijatelji. Partije su znale trajati dugo, pa i danima.

Cuvena je bila i kafana Serifa Babovica preko puta pravoslavne crkve. Ova je kafana imala lijepu muziku sa pjevacicama. Mnogi su zbog njih znali osvitati, dobro se zabavljati ali i dobro potrositi.

Kafana Muja Brklje bila je preko puta dzamije u Starom gradu, sa muzikom i pjevacicama koje su znale, kako se onda govorilo, mnogima kupiti sejtana da se veselilo neprekidno dan i noc. Neki su tu i svoje imetke znali procardati i upropastiti. Ipak je bila zagarantovana diskrecija od porodice i carsije, bar privremeno, pa i od najblize rodbine.

Gradove u kojima je bilo dosta vojske obicno su pratile i javne kuce – crveni fenjeri. Tako je i Trebinje imalo javnu kucu, koju je drzao stari Vencel, porijeklom Ceh, koja se nalazila na vrhu Krsa. Tu su, pored vojske, dolazili i neki gradjani raznih zivotnih doba. Zene su vecinom bile Madjarice, jako vicne svom zanatu, a dolazilo je i do zaljublivanja pa i rasturanja brakova.

U Trebinju je bila cuvena ascinica Mustafe Muja Jakubovica, koja je bila poznata nadaleko i izvan samog grada, sa svojim poznatim jelima turske kuhinje. Kuhalo se tu i pravilo raznih pilava, pir-jana, sagan-dolmi, sarma i sarmica, raznih vrsta corbi, pita (bureka, sirnice, krompiruse, zeljanice, tikvenjace), jagnjeceg, teleceg i piliceg pecenja, sto se jelo sa posebnim somunima iz Cerimagica pekare. Mogle su se tu pojesti i baklave, kadajif, hurmasice, tulumbe, halve, kiselo mlijeko ili popiti sok i limunada. Dolazili su uglavnom svi stalezi bez obzira na imovno stanje, kao i ljudi iz drugih mjesta, koji su poslovno boravili u Trebinju. Smatralo se velikim propustom biti u Trebinju a nepojesti nesto kod Muja ascije. Mujo je, pored svojih kulnarskih znanja i pristupacnosti, nasavsi

za svakoga lijepu rijec, bio i veliki saljivdzija, tako da se u ascinici uvijek mogao cuti veseli smijeh, jer je Mujo znao i da saljivo i veselo prica. Tu su se mogle cuti sve novosti koje su se dogadjale u gradu i okolnim mjestima, pa je otuda poznata krilatica “Mujo ascija i cijela carsija”.

Zeljeznica i njeno osoblje bili su na glasu, a posebno medju trgovcima. Imali su za ono vrijeme relativno dobre plate, pa samim tim bili su i dobri kupci i sigurne mjesečne platise. Sef stanice, sef lozionice i nadzornik pruge smatrani su vrlo uglednim ljudima u gradu. Tadasnji sef stanice bio je Obren Redzo, jedna vrlo impozantna figura, visok vise od dva metra, širokih ramena, uvijek u urednoj zeljeznickoj uniformi i veoma ozbiljan. Mnogima je pomagao da se zaposle na zeljeznici ili da uce ili ispolazu ispitate potrebne za rad na zeljeznici, a za koje su kriteriji bili prilicno strogi, kao npr. Za konduktera, vozovodju, skretnicara, kocnicara, itd. U to vrijeme nadzornik pruge bio je Sarajlic, koji je bio neprikosnoven za prijem pruznih radnika, sef cuvarima i desetarima pruge, kao i odgovoran za prugu od Huma do Bilece. Bio je to otac Izeta Sarajlica, danas poznatog pjesnika, pisca i akademika BiH, koji je preveden na mnoge svjetske jezike. Nadzornik pruge je i otac Esrefa Sarajlica, kojega su Italijani strijeljali na Mamuli kao mladog antifasistu od 19 godina 1942. godine.¹ Izet je bio skolski drug pisca ovih redova u najmladjim skolskim danima. Izet Kiko pokazivao je sklonost prema knjizi u tom najranijem dobu. Uvijek je nesto citao i odnosio se prema tim djecijim knjigama sa posebnim postovanjem, pazeci da su uvijek uredne i lijepo uokvirene, sto je kod nas, njegovih drugova, izazivalo veliko cudjenje. Podstrekavao nas je da citamo, te da pravimo djecije priredbe kao neko pozoriste, pri cemu je on, naravno, bio organizator i sve se oko njega okretalo. Bio je neobicno dobrog srca prema nama svojim skolskim drugovima losijeg imovnog stanja, dajuci ili dijeleci sve sto je cesto dobijao od svojih roditelja. Izet je od svojih drugova dobio nadimak Kiko u najranijoj mladosti jer je stalno trosio novac ubacujuci dinare u automat (tada je jedini bio na zeljeznickoj stanici gdje je on stanovao) odakle su ispadale kutijice sa natpisom “ki-ki”. Taj nadimak i danas ima, narocito medju prijateljima i poznanicima.

Sastajaliste zeljeznicara bilo je najcesce u gostioni Jaka Miljasa koja se nalazila pored rijeke u blizini zeljeznicke stanice. Tu je vecina zeljeznicara provodila svoje vrijeme uz casicu razgovora ili nakon naporene voznje kada bi kako su to oni govorili “predali sluzbu”, prije odlaska kuci, sa malo umascenom bundom preko ruke, korpom za hranu i zeljeznickim fenjerom. Voznja od Trebinja do Huma i od Huma do Niksica i obratno u garavoj, toploj i masnoj lokomotivi trajala je i po 24 sata. Onako umorni, garavi, neispavani tu bi se okrijepili, pricajuci usput sta se sve dogadjalo u necijem turnusu, a naravno, najvise o platama i kilometru (posebni dodatak za predjene kilometre). Pilo se stojeci, uz sank, ili bolje receno na brzinu, s nogu. Jako je poznavao svakog svog zeljeznicara i nepitajuci ga, cim bi usao na vrata, uz pozdrav, sipao bi mu njegovo pice i stavljao pred njega na sank. Obicno se prvo pice ispijalo bez price, onako na brzinu i cim bi se casa ili cokalj ispraznili, Jako bi sipao ponovo i tek tada bi nastao razgovor. Jako je znao koliko ko pije a kada se popije svoja tura uzimaju se spustene stvari i uz pozdrav odlazi. Sto se tice placanja, to bi Jako ubiljezio i prvoga, kada bi se dobila plata, prvo bi se dolazilo kod Jaka i pitalo koliko je ko duzan. Placalo se bez pogovora i provjere jer se znalo da Jako Miljas nikada nije nesto uknjizio vise. Inace Jako je bio rođeni Konavljjanin i u Trebinju je zivio dugo gdje je napravio kucu sa gostionicom pored Baksica kuce. Stekao je mnogo prijatelja i poznanika u Trebinju i bio je cijenjen. Konavljani su poznati kao veoma vrijedni i cestiti ljudi. Uvijek su trgovali sa Trebinjem, narocito vinom, maslinovim uljem, suhim smokvama i ranim povrccem. S obzirom na klimu kod njih je povrce prispjevalo mnogo ranije nego u Trebinju te su ga donosili na trebinjsku pijacu u rano proljece i prodavali po visim cijenama dok ne prispije trebinjsko. Konavljani su poznati kao cist i uredan svijet, a narocito vrijedne Konavljjanke u svojim jako upadnim i vezom ukrasnim nosnjama sa karakteristiknim kao snijeg bijelim ustirkanim povezom, visoke i vitkog uspravnog stasa. Smatraju se kao nadaleko cuvene po vrednoci i ljepoti zene.

U Trebinju su bili poznati ucitelji i profesori. Bili su nesebicni kako na svom poslu, u skolama, tako i na opstem opismenjavanju gradjana putem raznih kurseva, predavanja, stvaranjem raznih kulturnih drustava. Svojim ozbiljnim i kulturnim ponasanjem, a i urednim oblacenjem bili su uzor kako svojim djacima tako i mnogim gradjanima. Sav kulturni i zabavni zivot u gradu se okretao oko njih. Takvi su bili: Djoko Pejovic i supruga mu Milica, Sarvalica, Hujdur, Bojicka, Hamdija Fazlinovic, Karabeg, Rajko Bokic, Aneta i Jovan Guzina, Milan i Anka Kurilic, Musan i Olga Aralanagic, Alojz Salesin Pipin, kao i mnogi drugi. Mnogi koji su isli u trebinjsku gimnaziju sjecaju se Murata Kurtovica Provare koji je rukovodio odrzavanjem zgrade i bio jako strog u cuvanju skolskog inventara i vodio racuna o cistoci prostorija. I pored strogoce svi smo ga voljeli jer niakda nije prijavljivao djecije nestasluka a uvijek je pusato djake koji su dolazili iz dalje okoline, kada je hladno i kisovito, prije vremena u prostorije da se zagriju i osuse, pa cak donosio im od kuce od svoje djece da se presvuku, kako se ne bi prehladili.

Mnogi Trebinjci i danas sa velikim postovanjem spominju Hamdiju Fazlinovica koji je, pored svog redovnog rada, opismenio veliki broj odraslih i gotovo cijeli Dzivar sa okolinom. Posebno su mu zahvalni oni koji su stanovali u djackom domu, ciji je upravnik bio Hamdija. Kazu da se odnosio prema njima kao drugi roditelj, strogo, ali krajnje pravedno. Svojim savjetima i upornoscu, kao iskusni pedagog, mnoge je usmjerio i ohrabrio da krenu smjelije u zivot, na dalje skolovanje ili završavanje nekih od zanata, jer su to vecinom bila djeca siromasnih roditelja. Pomagao im je da sto vise i bolje nauce i rade. Cesto ga spominjuci ljudi kazu: "Treba uvijek ustati kada se pomene njegovo ime i zauvijek mu hvala". Zahvaljujuci njemu mnogi su završili vise skole i zanate.

Dugo je u Trebinju bio i jedan ljekar koji je brinuo o zdravlju gradjanstva. Bio je to dr Levi sa medicinskom sestrom Maricom. Dr Levi je poznavao svaku familiju i skolonosti svake familije prema pojedinim bolsetima i tako donosio misljenja-dijagnoze, koje su gotovo uvijek bile tacne, a prema njima su se uzimali lijekovi i uspjesno lijecilo. Kasnije je dosao mladji ljekar, dr Omerhodzic, koji je bio veoma cijenjen jer je sirotinju lijecio besplatno. Tada je malo gradjana bilo socijalno osigurano. U Trebinju je bila apoteka i drogerija, ciji je vlasnik bio Ticic.

Postojala su dva nogometna kluba Leotar i Jugoslavija. Leotar je bio mnogo bolji na nogometnom polju, a Trebinjci su voljeli svoje klubove, a narocito Leotar. Predsjednik kluba bio je Pero Sutic, poznati trgovac, vlasnik parne pekare u Bregovima i mnogih kuca. U Jugoslaviji su se cesto mijenjali predsjednici, samo je stalni ekonom (kako se onda zvalo oruznik) bio i ostao Boro Smrzlic Sjekira. Poznati igraci Leotara tog vremena bili su: Vlado Popovic Fula, Zejnil Kusturica Zeko (golman), Hivzija Cvijetic, Huso Salahovic, Busuladzic, Alija Breko, Cuckovic Suga, Lokmo Zubcevic i mnogi drugi. Svaka utakmica je bila veliki dogadjaj za grad i okolinu. Stadion – igraliste nalazilo se u Bregovima (danasnje kamene kuce prema Domu kulture). Posjetilaca je uvijek bilo dosta, premda se stajalo sa strane na 2-3 metra od aut-linije. Ulaznice su kostale od 2 do 5 dinara, a za djecu 1 dinar. Samo za goste i uglednije gradjane bilo je par klupa za sjedenje. Igralo se sa Velezom iz Mostara, Jugoslavijom iz Capljine, Iskrom iz Stoca, kao i protiv Dubrovnika, Herceg-Novog, Podgorice, Niksica i jos nekih nogometnih klubova, pa cak i FK "Petar Kocic" iz Banja Luke, sto je u to vrijeme bilo veoma daleko i skupo, a i protiv Djerzeleza i Hask-a iz Sarajeva. Bila su i mnoga druga takmicenja: bacanje kugle, kamena sa ramena, rad na spravama, trcanje, natezanje konopa, itd. Odrzavani su i razni skolski sletovi na kojima je ucestvovala radnicka i skolska omladina, a i gostovanja sportista iz ostalih mjesta su bila uobicajena. Treniralo se u sportskoj dvorani ispod Krsa. Kao i u svim gradovima svaki dio grada i okoline imao je svoje lokalne nogometne, vise djecije, klubove. Tu su trenirala djeca i mladici. Tako su bili Juris u Donjim Policama, Zmaj u Gornjim Policama, Hajduk sa zeljeznicke stanice, Stari grad iz Starog grada, Junak u novom dijelu grada kod Sekulovica kuca, u Bregovima, Zasadu, Mostacima, Gorici, Gradini, Pridvorcima, Dzivaru, itd. Malo je koji od ovih djecijih klubova imao pravu nogmetnu loptu – fudbal. Igralo se sa

krpenjakom koji smo sami pravili od starih carapa i lrpca. Tu je bio rasadnik igrača za glavne gradske klubove Leotar i Jugoslaviju, pa i neke van Trebinja. Između ovih dječijih klubova igrane su utakmice sa grlatim navijanjem i vikom. Obično bi na kraju sve završavalo sa blazom tucom i velikom galamom, s obzirom na to da mladalacki ponos nije mogao podnijeti poraz.

U ljetnjem periodu su bila čuvena takmicenja plivaca i veslaca sa gondolama i drugim ladjama. Ovo se održavalo pod patronatom čuvenog gostioncara i vlasnika kuglane Sulja Zelihica. Takmicenje se održavalo na dijelu puta od mosta prema gostionici Jaka Miljasa i željezničkoj stanici, pred kućom Voja i Boska Slijepčevića. Staza je bila dosta duga i naporna. Protezala se od Banja, duž citavog gradskog toka rijeke do iza mosta ispred Zelihica kafane za plivace, a od Maltežovog kola do ispred Zelihica kafane za veslance. Bila je to velika svečanost sa obilnim pripremama u kojima je učestvovao cijeli grad. Na sredini rijeke bio je veliki splav, okicen cvijecem, zelenilom i sa muzikom a preko citave rijeke zeleni slavoluci, okiceni cvijecem i zastavicama i osvjetljeni raznobojnim zaruljama, a citav most bio je obavijen vijencima. Sve je to bilo raskosno osvjetljeno sa vatrometom, kao i mnogim ladjama, što je podsjećalo na malu Veneciju, sa kojih su se čuli zvuci gitara i pjesama. Bilo je i mnogo improviziranih prodavaca raznih pica, pecenja, sladoleda, voca (smokava i grozdja), bostana, dječijih igračaka, sarenih kapa i slamnatih sesira, dovikivanja, podvriskivanja do lijepih gradskih pjesama, igranja kola i plesanja, upoznavanja i cosanja mladica i djevojaka i svako je mogao naci ponesto za sebe i zabaviti se. Sve je bilo razdragano i raspjevano što je trajalo do duboko u noc, a mnogi su osvitali dočekujući jutro kupanjem i skacuci u čistu Trebisnjicu.

Obično svaki grad ima i svog omiljenog postara. U Trebinju je to bio Nezir Rokolj koga su svi znali i postovali. On je znao po imenu i prezimenu svakog gradjanina, svako dijete, čije je i iz koga jedijela grada i okoline. Uvijek sa velikom torbom i biciklom, u postanskoj uniformi i kapom na glavi, s malo spustenim naocarima, strogo služben, lagano i smireno, bez velike zurbe, savjesno i predano pozivao je i dijelio pisma, novac, preporuke i manje pakete za sto mu je bicikl dobro služio. Nikada nije pogriješio ili zamijenio posiljke. Imao je povjerenja u djecu kao i odrasle prilikom urucivanja posiljki. Na tom poslu dozivio je i penziju a mnogi su zazalili njegov odlazak jer je bio jako pogodan i posten covjek i od ugleda za sve gradjane Trebinja. Dozivio je duboku starost, dzenaza mu je bila velicanstvena, a prisustvovalo je gotovo cijelo Trebinje.

Kao sto svaki grad ima svoje ulicne serete, zabavljacke i pijanice tako je imalo i Trebinje Muja Rafa, Gojka Mrdica, segaca drva, Maldovana, Dura i jos neke koje je poznavao citav grad – carsija, sa kojima se salilo, a oni sa citavim gradom. Maldovan i Duro bili su nerazdvojni i mnogo su voljeli casu. Prica se da je Maldovan bio pozvan negdje jednom u podrum, slučajno bez Dura, gdje su bile bacve sa vinom i toliko je pio da je u besvjesnom stanju hitno prebacen u bolnicu i bilo je pitanje njegovog opstanka. Kada su Duru rekli sta se desilo sa Maldovanom, njegova prva reakcija je bila: “Blago njemu, au... jest se napio, uvijek je bio sretniji od mene”.

Vecina stanovništva, bez obzira na religijsku pripadnost, su bili vjernici. Naravno, bilo je pojedinaca koji su svakodnevno odlazili u dzamiju ili crkvu, a mnogi su isli samo povremeno. Ovi prvi su cijenjeni i postovani od naroda, narocito njihovo postenje i pravednost, bez obzira na licni status u drustvu, zanimanje ili imovno stanje. Na primjer gospodja Kata Petrusic, supruga Luka Petrusica, majka Marije, koja je u ono vrijeme smatrana medju najljepšim djevojkama u Trebinju, Lidije, Vedrane i Drage i sinova Antona Tona i Vlaha, koja je bila porijeklom iz Zupe dubrovske, prosto je plijenila svojom figutom, oblacenjem, ozbiljnošcu, znanjem i redovnim odlaskom u crkvu i istovremeno mnogo cijenjena kao komsinica od strane muslimanskih i pravoslavnih zena iako je bila katolkinja i odani vjernik. Uvijek je bila spremna da posavjetuje i pomogne, pa i materijalno, narocito u trenucima familijarnih nevolja. Odgojila je i vaspitala svoju djecu, koja su rasla sa djecom drugih religija, u duhu postenja i tolerancije tako da su odnosi bili vise nego drugarski,

prijateljski ili bolje receno bratski i sestrinski, sto traje i danas.

Veliki i iskreni vjernik, pored mnogih drugih, koji je redovno svakodnevno odlazio u dzamiju, bio je Hasan Kurtovic iz Gornjih Polica. U Gornjim Policama svi stanovnici bili su pravoslavci a jedina muslimanska kuca je bila Hasana Kurtovica. Hasan je bio miran i skroman covjek koji se bavio zemljoradnjom, veoma vriejdan i posten, nastojeci da svoju mnogobrojnu porodicu i odgoji u tom duhu. Njegova se rijec mnogo cijenila i slusala, kako medju njegovim ukucanima tako i medju komsijama bez obzira sto su vecinom bili pravoslavci pa neki i mocni domacini. Redovno je isao u dzamiju, obavezno na ikindiju (to je vrijeme izmedju 14 i 17 sati, zavisno od godisnjeg doba), bez obzira na vremenske prilike, bilo da je zima ili ljeto, vjetar, kisa ili nesnosljiva ljetnja zega. Put nije bio ni kratak, 2-3 kilometra. Mi djeca smo to tada cijenili. Cesto smo na putu, kuda je Hasanaga prolazio (kod Petrusica kuca) igrali lopte. Medjutim kada bi naisao, obavezno bi zastali i cekali da prodje, gledajuci ga kako koraca, malo povijen, sa rukama na ledjima i fesom na glavi, sa neprimjetnim osmjehom na licu i malim naklonom glave prema nama, pozdravljajuci bez rijeci, sto je bio znak da cijeni nas cin. Znali smo da ide u dzamiju. Iako smo bili djeca iz sve tri konfesije svi smo to cijenili a vjerovatno su nas na to upucivali roditelji. Tako je stvarana tolerancija i postivanje medju ljudima razlicitih religijskih pripadnosti za zajednicki suzivot jos od najranije mladosti.

U Policama je zivio Spasoje Berak, mrsav covjek, iscrpljen od teskog rada lozaca na lokomotivi sto se smatralo jednim od najtezih poslova. Isao je uvijek sa malo povijenom lulom koja ga je, vjerovatno, stalno podsjecala na dim lokomotive bez koje nije mogao da zivi. Njegove ruke su u toku voznje prebacivale lopatom iz tendera sa ugljem do lozista u lokomotivi i vise od deset tona uglja, a to se dogadjalo svaki drugi dan. Plata je bila skromna i jedina u sestoclanoj porodici. Ipak Spasoje, sa svojom jako skromnom, radinom i mirnom suprugom Stanom, bio je zadovoljan i sretan jer su ga njegovi sinovi Ilija, Bozo, Vaso i kcer Mara slusali i nikada ga nisu osramotili. Interesantno je da je Spasoje, pored teskog rada, skromnog zivota i slabog fizickog izgleda, stekao starosnu penziju kao lozac koju je dugo uživao jer je dozivio duboku starost, vise od 90 godina. Nikada nije bio bolestan, niti isao kod ljekara.

Naravno bilo je jos mnogo ljudi u Trebinju ciji rad, postenje, skromnost pa i znanje, zasluzuju da budu pomenuti. Nadam se da ce neko o njima nesto napisati sto bi ostalo kao skromni poklon jer to zasluzuju. Tako na primjer intelektualci – Trebinjci starije generacije, koji su zavrшили univerzitate u Becu, Parizu, Zagrebu, Beogradu, itd, bili su nadaleko poznati, ali nikada nisu zaboravljali svoj rodni grad. Takav je npr. Bio doktor Drago Perovic, dugogodisnji profesor na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, strucnjak svjetskog glasa, koji je napisao veci broj knjiga iz medicinskih nauka a koje su prevedene na mnoge jezike. Treba napomenuti da je kao veliki i nezamjenjivi strucnjak za vrijeme ustaske strahovlade od 1941. do 1945. godine ostao i zivio u Zagrebu, iako je bio Srbin – pravoslavac. Nisu ga dirale ustaske vlasti, nego je nastavio predavati za vrijeme rata na Medicinskom fakultetu gdje je i docekao propast tzv. Nezavisne drzave Hrvatske i nastavio jos dugo poslije oslobodjenja 1945. da predaje na Medicinskom fakultetu u Zagrebu.

Velija Sadovic, profesor francuskog jezika i knjizevnosti (amidza pisca ovih redova), završio je licej (srednju skolu) u Carigradu, a studije francuskog jezika i knjizevnosti u Parizu na cuvenoj Sorboni. Bio je dugogodisnji direktor Serijatske gimnazije u Sarajevu i licni sekretar Reis-efendije dr Causevica, koji je preveo Kur'an sa arapskog na nas jezik, poznat kao Causevicev prevod, koji se i danas mnogo cita i koristi. Reis-ul-ulema Causevic veoma je priznat i postovan medju muslimanskim vjernicima, ne samo u nasoj zemlji nego sirom u islamskom svijetu. Pisac je mnogih vjerskih knjiga i rasprava o Islamu, tvorac vise casopisa onog vremena u kojima je dosta pisao i raspravljao, a stizali su i citani i do najzabacenijih muslimanskih sela. Zanimljivo je da su sva cetiri sina Velije Sadovica, intelektualci, otisli u Titove partizane, odnosno u Narodnooslobodilacku borbu i to trojica

odmah 1941, a najmladji 1945. godine. Trojica su poginula u partizanima i samo je najstariji dočekao oslobođenje 1945. godine. Muamer, student medicine, i Muzafer, student prava, poginuli su 1942. godine, a najmladjeg Kemala, maturanta sarajevske gimnazije, ubili su četnici 1945. godine kod Foče.

Samo najstariji sin Aziz je preživio. Također je važno pomenuti da su upravo mnogi djaci te sarajevske serijatske gimnazije, čiji je direktor bio Velija Sadović, otišli u partizane, s obzirom na to da se smatralo da ta škola više nego druge inklinira vjeri.

Dr Junuz Custović završio je medicinske studije u Becu i među prvima u BiH specijalizirao rentgenologiju. Dugo je radio u Banja Luci i Sarajevu, a pomagao je mnoge Trebinjce.

Dr Hamdija Karamehmedović završio je medicinske studije u Becu. Citav radni i životni vijek proveo je u Sarajevu i pomagao mnogim Trebinjcima prilikom liječenja u sarajevskoj državnoj bolnici.

Prof. Dr Mehmed Begović, Trebinjac, rođen u Lastvi, završio je studije prava u Beogradu, gdje je bio jedan od najboljih studenata i kao takav, bez obzira što je bio musliman, ostao u Beogradu na univerzitetu kao asistent, te nakon toga doktorirao i izabran za profesora univerziteta i predavao na katedri za imovinsko pravo.

Ovi poznati Trebinjci mnogo su pomogli drugim Trebinjcima na razne načine, bilo da nastave školovanje, dobiju stipendije, zavrse razne zanate ili škole, budu primljeni u domove ili da se zaposle.

U to vrijeme u Trebinju, kao i svakoj provinciji, život je bio jednolican, tih, bez nekih posebnih političkih događanja, potresa i promjena. Novinske i radio vijesti bile su dostupne samo manjem broju ljudi. Novine su kupovali i čitali samo činovnici, vlasnici kafana, hotela i pojedinih gostiona, što je bilo na dohvat ruke stalnih gostiju. Stavljane su na lagane držace tako da je gost uz obaveznu kafu ili neko pice mogao i da pregleda i pročita novine (to se i danas može sresti) ili čuje radio-vijesti. Radio-aparata je bilo malo jer su bili skupi u ono vrijeme. Smatralo se da je kuća koja ima radio imućna i od ugleda a mogle su se na prste nabrojati.

Sa dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj, kasnije rat u Španiji i Abesiniji, politička situacija u Evropi počinje naglo da se komplikuje a time i vijesti postaju sve uzbudljivije što je ljude zabrinjavalo pa su sve više željeli slušati vijesti i citati novine. Već se u Evropi nazirao rat. Hitler zauzima Austriju tzv. Anšlusom što nije značilo okupaciju već spajanje jer je to navodno jedan narod, njemački, zatim i druge evropske zemlje: Poljsku, Česku, Francusku, Belgiju, Holandiju, Dansku, itd. Musolini je već prije bio okupirao Abesiniju i Albaniju. Počinju prijetnje i incidenti na granicama naše zemlje. Kod nas su često pozivani vojni obveznici u rezervu. U gradu su se vrsile ratne pripreme, pravila razna sklonista protiv napada iz vazduha, kopali rovovi, organizovala narodna zaštita i kursevi prve pomoći, vrsile se razne vatrogasne vježbe sa jako skromnim i zastarjelim sredstvima, stalne probe za uzbunu uz zavijanje sirena itd. Sve je to činilo atmosferu zabrinjavajućom. Rat sa Engleskom je već bio uveliko. Bila su stalna bombardovanja Engleske, gotovo svake noći, London je u plamenu, a razrušena je zgrada čuvenog parlamenta. Nad Engleskom i kanalom Lamans vode se velike vazdušne bitke u kojima učestvuju na stotine aviona, kao i velike pomorske bitke na svim morima i okeanima. Sve je to uzbudjivalo i činilo stanje sve težim i težim jer se osjećalo da je "zlo" – rat blizu. Počinju nestasice pojedinih artikala, trgovci su kako narod kaže "pokrili robu", cijene rastu, opšta mobilizacija u zemlji. Trebinje je bilo puno vojske. Logori su bili tijesni i nisu mogli primiti sve. Zbog toga se na sve strane u okolini Trebinja formiraju logori i podizuju satori sa vojskom, u Duzima, Dzivaru, Gornjim Policama, Gradini, Gorici, itd. U Trebinju su tada bili čuveni

24. pjesadijski i 29. artiljerijski puk. Komandant je bio Bajo Stanisic, Crnogorac, jedna naocita figura, visok, plecat, sa crnom kosom i brkovima, kome je oficirska uniforma pristajala kao saliv-ena. Bio je jako strog i rjecit oficir.

Desetog marta 1941. godine sva ta silna vojska je postrojena u krugu – dvoristu 24. puka ispred vojnih kasarni (postoje i danas), sa punom ratnom spremom i od ranog jutra se spremala da krene pjeske preko Niksica i Podgorice na albansku granicu, jer se ocekivao napad Italijana. U redovima te vojske su i mnogi mobilisani Trebinjci. Narod je posato vidno uzbudjen. Nastalo je opste komesanje i guzva u gradu. Proculo se da krecu u tri sata poslijepodne. Sva rodbina i narod je izasao da isprati i pozdravi vojsku. Vrijeme je bilo tmurno i puhao je neuobicajeno jak vjetar koji je u kovitlacima podizao velike oblake prasine, a mnogi su masuci glavom zabrinuto govorili da to ne sluti nikako na dobro. Medju vojnicima cuju se promukli glasovi nekig pojedinaca, koji su krijuci malo vise i popili da bi razbili tugu, pjesma "... mila sejo sad odsustva nema, sva se vojska na granicu sprema..."

Tacno u tri popodne je bio pokret. Na celu, sa vojnom muzikom sa sljemovima na glavi, je komandant, pukovnik Bajo Stanisic na bijelom konju. Na glavi mu sljem a preko ramena mnogo utegnutih kaiseva, opasan i sa pistoljem. Za njim je isao njegov stab, grupa oficira na konjima, a iza njih vod sa ratnim zastavama puka. Nakon malog razmaka nastupale su cete, ispred svake je oficir i ostro koracaju pod punom ratnom spremom na ledjima i puskom na ramenu. Isli su iz logora prema oficirskom domu, gdje su skrenuli nadesno, glavnom ulicom prema bileckoj kapiji i dalje preko Gorickog polja, Lastve, Vilusa, Niksica, Podgorice prema albanskoj granici i Skadru. Narod je stajao duz citavog puta od vojnog logora do bilecke kapije. Mnogi su pritrcavali svojim u koloni, pozdravljajuci se, pruzali neke manje zavezljaje ili nesto novca. Policajci su to sprijecavali, ali ne tako energicno sto se vidjelo da na neki nacin to odobravaju. Vladao je neki muk i samo ga je narusavao bat koraka ili glas neke uplakane majke, supruge ili sestre kada ugledaju svoje u koloni. Culo bi se poneko: "Cuvaj se sine...", pominjuci ime. Nije bilo neke pjesme ili galame na osnovu cega se moglo vidjeti da je situacija ozbiljna.

Muzika je svirajuci skrenula i zastala na cosku kod apoteke, a pored nje je komandant Bajo na konju pozdravljao cete koje prolaze. Trajalo je to nekoliko sati. Kada su posljednji vojnici sa komo-rom prosli vjetar je utihnuo a narod vidno uzbudjen i preplasen, suteci, spontano je prilazio apoteci, gdje je bio Bajo Stanisic. Kada se vecina primakla, Bajo je svojim prodornim glasom poceo da govori da se ne treba bojati kada se ima takva vojna sila, da ona ne prijete ali da ce se junacki braniti ako je napadnu. Spominjao je junake i bitke iz Prvog svjetskog rata, Obilice i bitke kroz istoriju srpskog i crnogorskog naroda, Kosovo, itd. sto se zavrсило klicanjem kralju i otadzbini. Iz naroda se cuo jedan mlaki aplauz sa odobravanjem. Nakon te govorancije narod se brzo razisao, uveliko je pao mrak i vjetar opet poceo da puse dizuci prasinu. Mnogi su proveli neprospavanu noc misleci na to kako ce oni ljudi, sa silnim teretom, prevaliti toliki put pjeske i sta ih cekta. Duboko su suosjecali i iscekivali vijesti.

Politicki dogadjaji kako u cijeloj Evropi tako i u nasoj zemlji su se vrtoglavo odvijali i mijenjali. Hitler se priprema za rat protiv SSSR-a, a njegove trupe su vecbile u Austriji, Madjarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, dok su Italijani bili u Albaniji. Ona trazi od Jugoslavije slobodan prolaz njegovih trupa preko zemlje. Dolazi do potpisivanja trojnog pakta vlade Cvjetkovic-Macek sa Hitlerovom Njemackom 21. marta 1941. godine. Narod je protiv toga pakta i dolazi do velikih demonstracija u citavoj zemlji a narocito u Beogradu 27. marta 1941. godine. General Simovic, Mirkovic i jos neki mladji oficiri vrse drzavni udar, zbacuju vladu i regenta princa Pavla, kraljevskog namjesnika i dovode i krunisu na prijesto mladog kralja Petra II Karadjordjevica. Sve jeto Hitlera veoma naljutilo jer mu je remetilo osvajacke planove i naredio je velike vojne pripreme za rat protiv Kraljevine

Jugoslavije. U ranu zoru 6. aprila 1941. godine, bombardovan je Beograd a kopnene snage su nadirale iz susjednih zemalja. Zbog korupcije i izdaje u vojsci dolazi do sloma kraljevske vojske. Kralj i nova vlada bjeze preko Niksica avionima, napustajuci zemlju i ostavljajuci narod da krvari pod okupacijom. Bilo je nesto manjih vojnih otpora sto je bilo slabo naspram ogromne njemacke vojne sile i Nijemci su okupirali zemlju za desetak dana. Veliki broj kraljevske vojske biva zarobljen i otpremljen u Njemacku u zarobljenistvo gdje su proveli citav rat. Potpisana je kapitulacija Jugoslavije od strane nekih genrala – komandanata sa njemackim generalima. Nasoj vojsci koja je iz Trebinja krenula prema Albaniji i dosla na plozaje na granici prema Skadru, a neki su imali uspjesne manje okrsave protiv Italijana, ubrzo je naredjeno da se predaju jer je potpisana kapitulacija.

Odmah nakon 7 – 8 dana od objave rata u Trebinju nastaje bezvlasce. Vojska bjezi sa fronta kucama. Policija, vojna i civilna vlast u gradu nije funkcionisala. Polupijani i raspojasani vojnici su isli u grupama bez ikakve komande, nigdje se nisu mogli vidjeti oficiri, i bacali oruzje, opremu i municiju, lutajuci, neznajuci kuda. Vojni magacini su bili otvoreni ili provaljeni. Narod je nosio ili vukao sve sto je mogao: brasno, secer, rizu, makarone, grah, uniforme, oruzje, municiju, cebad, cibuk u sanducima, itd. vladala je opsta guzva, bezvlasce i pljacka. Trajalo je to dva dana dok se nisu pojavili Italijani sa tenkovima, kamionima i motociklima. Prvi su 17.4.1941. godine usli “bersaljeri”, njihov cuveni rod vojske, sa peruskama na sljemovima. Zauzeli su strateska mjesta u gradu. Narod ih je docekao sa izvjesnim strahom, neizlazeci iz kuca i samo oprezno cureci kroz prozore. Bilo je prijepodne. Iza podne neki hrabriji izlaze, narocito radoznala djeca koja nisu bila svjesna sto se dogadja. Predvece vec je bilo puno gradjana na ulici i cak mnogi razgovaraju sa italijanskim vojnicima sluzeci se sa ono malo rijeci koje su znali (narocito stariji koji su bili u Italiji u zarobljenistvu za vrijeme Prvog svjetskog rata), ali vise mimikom i rukama. Italijanska vojna muzika je stalno svirala “Vinceremo duce” (Pobijedit cemo vodja), vojnici su se ljubazno osmjehivali, sepureci se i nudeci neke sitnice djeci, a narocito djevojkama i mladim zenama. Odmah su postavljene njihove straze pred magacinima i nije bilo pljacke i raznosenja. Te prve noci okupacije cula se cesto puscana pucnjava. Kasnije se govorilo da su to italijanski strazari pucali zbog straha, iako su na svakom strazarskom mjestu bila po dvojica pa i vise. Vec sutradan vjestiji i promocurniji gradjani su trgovali sa Italijanima koji su cuvali magacine i druge objekte, a placanje je bilo u naturi. Oni Italijanima kokoske, jaja, vino i slicno, a oni njima raznu vojnu robu, od uniformi, cipela, cizama, cebadi, rize, brasna, graha, itd. u gradu su Italijani odmah organizovali razne vojne parade sa muzikom, marsirajuci skladnim koracima i komandom. Narocito je bilo atraktivno dizanje i spustanje italijanske zastave svaki dan na pijaci, izjutra i poslijepodne – predvece. Bila je to posebna ceremonija sa vojnom muzikom i dobosima, specijalno uvjezbanom cetom vojnika a sto je sve trebalo da podsjeća na veliku imperiju, nekadasnje Rimsko carstvo. Kada bi se zacule posebne trube, svako je morao, ma gdje se zatekao, stati u stavu mirno sa podignutom rukom na fasisticki pozdrav, sve dok se zastava ne podigne ili ne spusti. Dogadjale su se razne smijesne situacije, jer nekim ljudima to nije bilo poznato ili su se tu prvi put slucajno zatekli. Muslimanske zene su jos nosile zareve sa crnim valama preko lica. One su morale samo stajati dok ceremonija traje bez dizanja ruke na pozdrav. Italijani su se prema tim pkrivenim muslimanskim zenama odnosili korektno, bez nekog vrijedjanja, dobacivanja ili ponizavanja, premda su se mnogi od njih prvi put sreli sa tim. Takodjer su se odnosili ljudski prilikom prolazenja muslimanske dzenaze putem od dzamije do mezara kada bi se umrli nosio na tabutu. Obavezno bi stali u stavu mirno i cekali dok dzenaza prodje. U gradu je uspostavljena italijanska komanda, a paralelno s njom i hrvatska. Stvorena je tzv. NDH (Nezavisna drzava Hrvatska), kojoj je pored hrvatske teritorije, pripojena i BiH. Stigla je i hrvatska vojska, a s njom i hrvatska vlast. U kasarni 24. puka bili su Italijani, odnosno njihova vojska, a u bivsem 29. artiljerijskom hrvatska vojska. Nazalost dosla je jedna devetoclana grupa tzv. Ustaša, bolje reci ubica koji su poubijali 8 Srba – pravoslavaca takorekuc na kucnom pragu ili ulici i bacili 12 u pridvoracku jamu. To je izazvalo veliki strah i nesigurnost medju srpskim stanovnistvom zbog cega mnogi bjeze sa familijama u okolna sela i Crnu Goru. Istovremeno to je doprinijelo da dodje

do loših odnosa između muslimana i katolika sa jedne strane i pravoslavaca sa druge što je po svemu sudeći bio cilj ovih zločinaca.

To su iskoristili srpski sovinsti i velikonacionalisti koji su se okupili oko četničkog pokreta, podizuci i zavodeći narod u sumu, a sireći propagandu i laži da su za to sve krivi muslimani. Sa tom devetoricom ustaša, koji su svi bili Hrvati-katolici, nije učestvovao niti jedan musliman prilikom ubijanja i bacanja u jamu. Sa njima je, nažalost, učestvovao jedan mještani katolik, Nikola Narolt. Srbin koji je uspio sa jame da pobjegne, Jovo (Lazara) Vlačić, dugo je kasnije radio na željeznici kao vozovodja, pričao je mnogim muslimanima, što je i zvanično izjavio na sudu, da u tome nije učestvovao niti jedan musliman.

Poslije tog ustaskog zločina veća grupa trebinjskih uglednih muslimana je snažno protestovala kako kod Italijana tako i u hrvatskoj komandi, osudivši i tražeci da se to odmah prekine i spriječi i da se te ubice protjeraju. Pored usmenog protesta predan je i pismeni a čiji se jedan primjerak i danas nalazi u arhivu muzeja u Dubrovniku. Lično ga je citao Mithat (Sulja) Zubčević nekoliko godina pred ovaj posljednji rat, koji mi je to i ispričao, što se može, naravno, i danas provjeriti u Dubrovniku. Mnogi trebinjski muslimani su pomagali i spasavali mnoge Srbe – pravoslavce, garantujući tim ustaskim dželatima svojim životom da su Srbi čestiti ljudi, dobre i postene komsije, itd. Mnoge su sakrivali i smjestali u svoje kuće kao svoje najrodjenije da bi ih zaštitili od ustaskih ubica, što su neki kasnije debelo cijenili bratimljenici se i isticuci to muslimansko postenje. Međutim, gotovo sva muslimanska sela oko Trebinja i sira popaljena su, narod protjeran bez igdje ica, a u toku 1941/42. godine pobijeno je oko 35 muslimana i to mnogi na zvjerski način iako u ubistvima Srba nije učestvovao niti jedan musliman.

Za vrijeme rata, naročito u zimu 1941/42. godine u Trebinju je bila velika glad kod većine gradskog stanovništva a posebno izbjeglih iz okolnih mjesta i sela koje su četnici protjerali. Mnoge su izbjeglice – muhadziri iz Bileće, Gacka, Ljubinja i okolnih sela pobjegli bez igdje ica spasavajući samo gole živote. Trebinje je bilo u okruženju od ustanika, česti su bili prekidi željeznickog saobraćaja, napadi na vozove i rusenje željeznicke pruge. Nista nije moglo stizati. Škole, sale i ustanove su bile pune izbjeglica, a i mnogi građani su ih dosta primili u svoje kuće. Problem su bili hrana odjeca, ogrev, higijenski pribor (sapun i razni prasci), za malu djecu pelene i presvlake, ves zastarije osobe, posteljina, pokrivaci i ostalo. Pojavljuju se svrab i tifus. Vecina su gladni. Djeca sa porcijama, napravljenim od većih konzervi, svakodnevno su odlazili do italijanskih vojnika i njihovih kuhinja u vrijeme ručka i večere, čekajući da im se dadne malo vojnicke corbe od makarona ili rize, a ponekad bi dobili tzv. pasta-sutu ili rizoto, što je bila posebna poslastica. Italijanski vojnici kao ljudi, izuzimajući njihovu tadašnju politiku, ili zapravo većina njih, bili su veoma humani i osjetljivi na poglede gladnih dječijih ociju pa su često i dio njihovog vojnickog sledovanja, corbe i hljeba, davali djeci iako i njima nije bilo dovoljno. Vladala je glad. Zato su mnogo koristene konjske, zapravo mulama davane, mekinje koje su bile od mljevenih rogaca, koje smo krijuci dobijali ili kupovali na neki način od italijanskih vojnika, od kojih je narod pravio hljeb. Hljeb od tih mekinja bio je jako crn, sladunjav i tvrd kao ploča. Ipak se jeo jer mnogi nisu imali drugog izbora.

Ustanak protiv okupatora koji je podigla KPJ (Komunistička partija Jugoslavije) pod Titovim rukovodstvom 1941. godine s obzirom na mali broj članova Partije u Trebinju nije imao velikog uticaja na ustanike koji su većinom bili Srbi, tako da su četnički ideolozi imali mnogo veći uticaj pa su protjerali i ubijali muslimane. Do maja 1942. godine borili su se zajedno kada je došlo do razdora između četnika i partizana. Četnici su sklopili sporazum sa Italijanima i Nijemcima. Muslimani, članovi KPJ i SKOJ-a, koji su bili u partizanima, ostali su u teskom položaju pa su mnogi tada i stradali jer je većina Srba prisla četnicima. U Trebinju se formirala četnička komanda koja je skupa sa Italijanima, Nijemcima i Hrvatima vodila i učestvovala u mnogim borbama protiv NOB-a i partizana. Taj četnički sporazum sa okupatorom je dobio veliki zamah u Crnoj Gori kao i

mnogim dijelovima Jugoslavije, tako da je i ranije pomenuti komandant Bajo Stanisic, pukovnik, koji se dvije godine prije toga zaklinjao na vjernost narodu i otadžbini prilikom odlaska na celu vojske 1941. godine na italijanski front, postao glavni izdajnik svoga naroda i vodio je cetnike Crne Gore protiv NOB-a u cuvenoj ofanzivi za prelaz ranjenika preko Neretve 1943. godine u Jablanici, ali su ga Titovi partizani do nogu porazili.

U Niksicu kod Ostroga, u nekoj pecini – sklonistu, kraljevske jugoslovenske vlasti su sakrile velike kolicine papirnog novca (a kazu da je bilo i dosta zlatnika). Prema pricanju taj novac, da ne bi pao u ruke Italijanima, zapaljen je, ali da ga je dosta i ostalo i jedan dio je bio samo nagoren. Mnogo su tog novca donijeli italijanski vojnici kao i nasi koji su dolazili, odnosno bježali preko Niksica. Takodjer prema pricanju, u toj pecini je bilo mnogo sanduka sa zlatnim polugama koje su kralj i vlada odnijeli sa niksickog aerodroma za London, gdje su izbjegli.

Na pijaci je bilo uvijek mnogo pridroslog muslimanskog naroda koji se motao, nesto trazio, iscekivao, jednostavno receno neznajuci sta ce i kuda sa sobom. Mnogi su kao nesto prodavali, a to je najcesce bilo toliko bezvrijedno da je ljude tuga hvatala gledajuci sta je velika i pusta nevolja. Mogli su se vidjeti ljudi koji bi prostrli neku staru vrecu i na nju bi stavili staru peglu bez drske, par starih poderanih cipela, stari stap od mlijeka za mlacanicu, neku staru siniju, dvije-tri malo otucene solje, sadzak, neko staro tekne (korito), nekoliko kasika, itd. i stoji i mrzne se, a pritom niko ga i ne upita, a kamoli da kupi. Bila je to strasna sirotinjska nevolja. Ljudi su bili gladni, goli i bos, ali u njima je bilo neko ljudsko postenje jace od svega pa nisu htjeli da se drznu i posegnu za tudjim ili da krađu, ubijaju, pljackaju, vec kazu: “Valja mrijeti!”, zato sto ga je tako naucilo njegovo kucno vaspitanje.

Pijaca je bila siromasna. Ono malo zeleni, mlijeka, krompira, rogaca, oraha, suhих smokava, kukuruzna brasna, poneka gruda sira ili koje jaje slabo se prodavalo. Vecina ljudi nije imala novca, a i oni koji su imali nisu mogli od stida da kupuju da ih ne bi tolike gladne oci gledale. Naravno, kao i u svim ljudskim nevoljama, sverceri, nakupci i prekupci koristili su to i bogatili se. Ojadjeni ljudi su davali zlatninu (prstenje, bisere, dukate, pocesnjacke i razni zlatni nakit), pa i posljednje sto su sticali i cuvali, za malo brasna ili neke druge prehrambene artikle. Pokazala se tacnom poznata izreka “glad nema ociju”, jer djeca i starci su trebali nesto pojesti. Mnogi su tada iz Trebinja kao muhadziri otisli u Bosnu jer je tamop bilo vise hrane i zivot sigurniji. Neki su poslije rata ostali, ali vecina se vratila u svoja mjesta, na svoje ognjiste.

U Trebinju je bilo vise vrsta vojnih formacija sa svojim komandama: italijanska, hrvatska, cetnicka, a kasnije i njemacka. Kada je u septembru 1943. godine Italija kapitulirala, u Trebinju su Nijemci sa nesto Hrvata razoruzali italijanske vojnike. Bilo je to vrlo interesantno gledati. Od Kosica preko bilecke malte pa sve do glavne ulice isla je duga kolona italijanskih vojnika na cijem se celu nalazio njihov pukovnik-kolonelo i drugi oficiri dobro naoruzani. Pred njih je na glavnoj ulici izašao jedan njemacki oficir sa nekoliko vojnika i podigao ruku sa smajseromkao znak da stanu. Italijani su to i ucinili. Na njemackom je izdana komanda da predaju oruzje. Kolonelo je pozdravio sto je znacilo da je razumio i okrenuo se prema svojoj vojsci i naredio da odloze oruzje na stranu, a on je prvi raskopcao svoj opasac sa pistoljem i predao ga. To naredjenje su prenijeli nizi oficiri svojim vojnicima koji su naprosto sa odusevljenjem poceli da odlazu oruzje sa strane, ne kvareci red, i osatalu vojnu opremu, valjda vjerujuci da je time za njih rat završen i zahvaljujuci Bogu sto su ostali zivi. Ti Italijani su odvedeni u zarobljenistvo. Sve se to desavalo pred velikom masom naroda. U Trebinju, u gradu, nije bilo nekih brojcano vecih cetnickih formacija vojske, jer im se, valjda, nikada nije moglo vjerovati. Njihove formacije bile su oko Trebinja po selima: Zupcima, Lastvi, Ljubomiru, Zagori, Duzima, itd. Tako je bilo i za vrijeme Italijana, a kasnije i Nijemaca. Zbog toga je muslimansko gradsko stanovnistvo bilo donekle bezbjedno, premda je glavna cetnicka

komanda bila u gradu.

Hrvatska regularna vojska zvala se “domobrani”. To je bila obavezna vojska koju su služili katolici i muslimani iz citave NDH, tj. Hrvatske i BiH, kako rezervisti tako i mladi regruti. Mnogi domobranski oficiri i vojnici bili su ilegalno povezani sa partizankim pokretom u citavoj NDH, pa i u Trebinju. Mnogi članovi KPJ-u, kao ilegalci, koji su rukovodili pokretom otpora, dolazili su u gradove gdje su bili Nijemci, Italijani, ustaše i druge okupatorske formacije, obučeni u vojničke domobranske uniforme kao oficiri ili vojnici sa lažnim dokumentima, organizujući razne diverzije u gradovima ili kao vodici za one koji trebaju da idu u partizane, te izvršavali razne obavještajne zadatke za potrebe NOB-a i slično. Partizanski pokret, zapravo NOB, se sve više širio u narodu i dobijao sve više pristalica na području citave bivše Jugoslavije, a naročito u BiH, gdje su se vodile najteže borbe. Od sedam neprijateljskih ofanziva koje su poduzeli Nijemci sa ostalim vojnim formacijama, a s ciljem da uniste Titove partizane, pet je bilo u BiH koja je najviše i unistena i gdje je bilo najviše žrtava...

... Trebinje su od okupatora oslobodili Titovi partizani 4. oktobra 1944. godine. Oko Trebinja je tada bilo skoncentrisano mnogo četnika pridolih sa svih strana. Već se nazirao završetak Drugog svjetskog rata i propast sila osovine. Četnici su trebali zauzeti Trebinje i dalje napredovati prema moru, gdje bi dočekali kralja Petra II sa vladom, što bi u potpunosti izmijenilo situaciju u Jugoslaviji, s obzirom da na podjele donesene na sastanku trojice velikih (Čerčil, Ruzvelt i Staljin) na Jalti. Medjutim silnom i hrabrom akcijom Titovih partizana, dalmatinskih brigada, razbijena je ta četnička vojska među kojom je bio i veliki broj trebinjskih Srba, a koji su tada većinom presli u partizane koji su bili skoncentrisani oko Trebinja, više se nikada četnici nisu oporavili od tog poraza. Nijemci koji su branili i odbranili grad od tih silnih četnika bili su tzv “vražja divizija” u kojoj je bilo i muslimana iz Bosne, prisilno mobilisanih pred kraj rata, a što su Nijemci činili raznim racijama po gradovima, hvatajući mladice od 16-17 godina, a naročito djeke gimnazije i drugih srednjih škola. Nije bilo milosti jer im je ratna sreća počela da okreće ledja.

Prilikom napada dalmatinskih brigada na Trebinje, Nijemci su, kada su se povlačili, minirali željezni most na Trebisnjici i nakon velikih borbi partizani su uspjeli da prođu u grad, a pri čemu su im nešto pomogli i ilegalci, članovi SKOJ-a i KP u Trebinju (većinom muslimani). Poginulo je nekoliko Dalmatinaca – partizana, hrabrih, skromnih i neustrasivih boraca. Neki su bili ukopani pored Njegosevog spomenika, a poslije nekoliko godina posmrtni ostaci su s dužnim postovanjem preneseni u njihova rodna mjesta.

Nijemci su se povlačili prema Ivanici i Dubrovniku, a mnogo ih je izginulo pa su njihovi leševi bili prekrili glavnu ulicu i dalje prema Zasadu, Mostacima i Drazindolu. Mnogi vojnici-muslimani, koji su branili Trebinje od silnih četnika (a zna se šta bi se dogodilo da su usli u grad s obzirom na to da su slali krvozedne poruke muslimanima), presvukli su se u civilnu odjeću, napustajući Nijemce, bježeći prema Zasadskom i Mostackom polju, da bi nekako sacuvali žive glave, predavali su se ilegalcima, vjerujući da nisu nikakve zločine napravili, nego na silu kao i mnogi mobilisani i ratni val ih naneo u njemačku vojsku. Nazalost rat je bio nemilosrdan i ti nasi ilegalci su ih bez ikakve milosti i suda na licu mjesta ubijali da bi se prikazali time kao veći patrioti SKOJ-a i KP, a većina ih je bila iz Zasada i Mostaca. Tako Trebinje biva oslobođeno od okupatora 4. oktobra 1944. godine pri čemu je zarobljeno i nekoliko Trebinjaca iz sve tri nacije koji su cijelo vrijeme rata saradjivali sa okupatorskim snagama svih boja i bili protiv NOB. Nakon sudjenja, tzv. narodnog suda, većina je osuđena na smrt strijeljanjem. Medjutim ostalo je i pitanje da li su to stvarno i zaslužili.

S obzirom na to da zemlja nije bila u potpunosti oslobođena od okupatora nastavile su se borbe za

oslobodjenje Dubrovnika, Capljine, Nevesinja, Mostara, Konjica, Sarajeva i dalje do Ljubljane i Trsta. U Trebinju je uspostavljena partizanska vlast i sve je bilo u znaku mobilizacije i odlaska na front. Rat je jos trajao ko sest mjeseci. Svi muskarci od 16 do 60 godina starosti bili su mobilisani u vojsku kao i mnoge zene koje se prijavljuju dobrovoljno kao partizanke. U Trebinju je bila 29. hercegovačka divizija, čiji je komandant bio Vlado Šegrt, general, (kasnije proglašen za narodnog heroja) a komesar je bio Cedo Kapor (španski borac). Jedinice ove divizije su vodile zestoke borbe protiv Nijemaca, ustaša i četnika za oslobodjenje Stoca, Capljine, Nevesinja., Mostara. Narocito su dugo vodjene borbe oko Nevesinja i za Nevesinje jer je ono bilo važna vojno-strategijska tačka za odbranu Mostara i citave doline Neretve. Mnogo je nasih mladica tada izginulo kao Junuz (Idriza) Zubcevic, Hajrudin (Muha) Vidjen i mnogi drugi. Glavnina snaga 29. divizije vodila je borbe duz citave Hercegovine, Bosne, Hrvatske pa i Slovenije. Ucestvovala je u oslobadjanju Ljubljane pa i samoga Trsta. U ovim borbama mnogi su ostavili svoje mlade zivote ili postali invalidi.

U Trebinju je bil velika neimastina jer sve je islo za partizansku vojsku koja nije imala jacu pozadinu sa magacinima hrane, odjece, obuće, oruzja, municije i slicno. Narod je davao sve sto je imao, nesto milom a nesto silom. Istina, saveznici su slali ali to je bilo malo i neredovno. Partizani su bili vise gladni nego siti i takorekuc goli i bosii, ali moral, jedinstvo, disciplina i zelja za slobodom su im davali snagu da izdrze.

Bez obzira na glad i neimastinu narod je bio veoma zadovoljan, narocito omladina koja je sacinjavala vecinu partizanskih redova, a posebno SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije). Oraganizovani su mnogi omladinski domovi, kako u gradu tako u i svakom selu. U njima se omladina sastajala, održavali razni sastanci, konferencije za narod, predavanja, igranke, horovi, itd. Stvarane su radne brigade za ciscenje grada i rad u polju, te za prikupljanje hrane i ostalog materijala za borcu na frontu. Tih dana bio je jedan nevjerovatan zanos kod naroda, kako kod mladih tako i kod starijih. Nikada se nije culo vise pjesme kao u tim danima. Najinteresantnije je bilo da se ginulo, ali i pjevalo. Bili su cesti mitinzi u gradu, narocito subotom kada bi dolazio i narod sa sela. Govorili su razni organizatori pokreta jer su se dogadjaji, kako u nasoj zemlji tako i u svijetu, odvijali vrtoglavom brzinom. Ocekivale su se vijesti o borbama u kojima su ucestvovali trebinjski borci, o poginulim, ranjenim i nestalim, o uspjesima i gubicima. Bilo je veliko odusevljenje i radost kada je palo Nevesinje i oslobodjen Mostar 2. februara 1945. godine, a narocito Sarajevo 6. aprila iste godine. Borbe su bile narocito zestoke na Ivan-sedlu.

Sa dolaskom partizanske vlasti vrsena je velika propaganda za opismenjavanje stanovništva, kao po selima tako i u prigradskim i gradskim naseljima. Veliki broj stanovnika je bio nepismen ili polupismen, poznavajuci samo jedno od dva pisma. Narocito je bio veliki nedostatak uciteljskog kadra pa se organizuju sestomjesečni kursevi za ucitelje. Pohadjali su ih odrasli koji su ranije završili cetiri razreda nize gimnazije, odnosno koji su položili malu maturu. Veliki broj Trebinjaca je završio taj kurs pa su kasnije nastavljali redovno skolovanje i završavali vise obrazovanje dostigavši i visoke titule, postajali su čak i doktori nauka i profesori univerziteta, naravno prethodno radeci po selima kao i ostali. Cim bi završili uciteljske kurseve odmah bi dekretom bivali poslani u razna sela da organizuju osnovne skole. Tamo su skolske zgrade bile ostecene i dok se ne poprave nastava se održavala u boljim privatnim kucama. Seljani su dobrovoljnim radom gradili i popravljali skole, dajuci sve sto su imali, od alata, kreca, gradje, zice eksera ako su ih imali, radeci danonocno samo da se osposobe za održavanje nastave u njima. Oko skole se okretao sav zivot i zbivanja u selima. Naravno ucitelji su bili u centru paznje. Pored svoga rada sa djacima opismenjivali su i odrasle osobe pa i neke borcu-partizane ukoliko bi se neka jedinica zatekla u blizini. Preko njih je isla obnova kuca, otkup zita, vune, mesa i ostalog, izgradnja puteva, sjeca sume pa do uspostavljanja vlasti putem izbora u tzv. narodnim odborima, itd. Poseban je problem bio nedostatak inventara u skolama: klupa, stolova, stolica, tabla i drugih skolskih pomagala, od svesaka, olovaka, knjiga pa

do krede.

Slicno su organizovani mnogi zdravstveni kursevi i održavana predavanja o zaštiti zdravlja, higijeni i ostaloj preventivi jer je bio veliki nedostatak higijenskih sredstava zbog kojih su se pojavljivali svrab, tifus, tuberkuloza, vaske i mnoge druge zarazne bolesti. Sve je to trebalo blagovremeno sprecavati, a sto nije bilo jednostavno bez osnovnih medicinskih uslova. Ipak dosta je ucinjeno i za to treba odati postovanje mnogim tadasnjim zdravstvenim radnicima.

Veliki dio omladine je u toku rata zaostao u svom redovnom skolovanju pa su izgubili i po nekoliko skolskih godina. Zbog toga su organizovane tzv. partizanske gimnazije u kojima su se za jednu skolsku godinu završavala dva razreda.

Vlast je bila organizovana na principima narodnih odbora, od sreskog i opstinskog do mjesnog narodnog odbora. Tako je svako naselje i vece selo imalo mjesni narodni odbor. U Trebinju, pored Gradskog narodnog odbora, bili su MNO u Policama, Pridvorcima, Dzivaru, Gorici, Zasadu, Mostacima, Arslanagica Mostu, Lastvi, itd. Na celu ovih odbora bili su sekretar, predsjednik i clanovi odbora, a koji su uobicajeno bili i clanovi KP. U stvari preko KP je sve radjeno tako da su sekretari MNO bili i sekretari partijskih celija koji su odgovarali komitetima KP koji su bili u svakom mjestu i koji su imali i stvarnu vlast. To je bio jednopartijski centralisticki sistem po kome se naredjivalo po hijerarhijskoj ljestvici od viseg ka nizem – direktivama koje su bile neprikosnovene.

Zene su imale svoju zensku organizaciju AFZ (Antifasisticki front zena) koji je odigrao veliku ulogu kako u tiku rata tako i poslije u obnovi i izgradnji. Veliki broj zena je ucestvovao u NOB-u, bilo kao borci u prvim borbenim redovima bilo kao bolnicarke. Zahvaljujuci njihovoj hrabrosti i snalazljivosti spaseno je dosta mladih ljudskih zivota pa cesto zrtvujuci i sebe da bi spasile ranjenike.

Ono malo trgovackih radnji i radionica sto je ostalo u gradu je konfiskovano – oduzeto i pocele su se stvarati kao neke kolektivne radionice, tzv. narodni magazini kao trgovine po uzoru na SSSR. Ponuda u tim magazinima bila je vrlo skromna i gotovo nikakva. Ono sto je u njima bilo dijelilo se po principu “svakom jedanko”. Medjutim uvijek je bilo onih “zasluznijih” koji su dobijali mnogo vise. Ipak je narod imao najvise koristi za prezivljavanje od posiljki koje je slala UNR-a, zapravo Amerika. Bili su to tzv. UNR-ini paketi koji su sadržavali hranu, odjecu i obucu.

Treba napomenuti da je nakon oslobodjenja Trebinja od okupatora, a i ostalih mjesta u BiH, ostalo u sumama i vrltima cetnika, vecinom zlocinaca koji se nisu smjeli predati partizanskim vlastima jer su znali sta ih ceka. Oni su jos dugo vremena, pa i nekoliko godina nakon zavrsetka Drugog svjetskog rata, zivjeli po sumama u skrovistima, imali su svoje jatake koji su ih snabdijevali i obavjestavali o potjerama i trazenju od strane nove partizanske vlasti. Esto su presretali ljude, napadali i ubijali predstavnike te nove vlasti, a narocito organe drzavne bezbjednosti UDB-e, odnosno OZN-e. Svima je poznato da je Drugi svjetski rat zvanicno završen 15. maja 1945. godine. Trebinje i Trebinjci su mnogo propatili tokom rata, kao i mnogi gradovi u BiH ali se sa nevidjenim narodnim elanom i voljom prislo lijecenju tih ratnih rana, a cemu je najvise doprinijela, prema mom skromnom misljenju, parola “Bratstvo i Jedinstvo”, bez obzira kako se o tome danas misli. Bez jedinstva svih naroda koji zive u BiH nema jedinstvene i ravnopravne BiH.

¹ Poznate Izetove pjesme posvecene bratu Esu “Rodjen dvadesettrice, strijeljan cetrdesetdruge” i “Mala velika moja, veceras cemo za njih voljeti”

